

СРБИ НА ПРОСТОРУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ОД XV ДО XX ВЕКА

зборник радова

уредник Дејан Микавица

Нови Сад, 2020.

СРБИ НА ПРОСТОРУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ОД XV ДО XX ВЕКА

зборник радова

Нови Сад, 2020.

Зборник је настао као резултат краткорочног пројекта од посебног интереса за одрживи развој АП Војводине под називом: *Срби у Босни и Херцеговини од 1463. до 1918.*

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД
21000 Нови Сад
Др Зорана Ђинђића 2
www.ff.uns.ac.rs

За издавача

Проф. др Ивана Живанчевић Секеруш

Главни и одговорни уредник
проф. др Дејан Микавица

Рецензенти

академик Никола Б. Поповић
проф. др Радош Љушић
проф. др Золтан Ђере
проф. др Милош Јагодић
проф. др Божо Милошевић

Лектура

др Драгана Тодоресков

Техничка припрема и дизајн корица
Игор Лекић

ISBN
978-86-6065-610-2

Нови Сад, 2020.

Забрањено прештампавање и фотокопирање. Сва права задржава Издавач и аутор. Садржај и ставови изнети у овом делу јесу ставови аутора и не одражавају нужно ставове Издавача, стога Издавач не може сносити никакву одговорност према њима.

САДРЖАЈ

Дарко Танасковић , ИСЛАМ КАО ИЗАЗОВ И СУДБИНА	11
Аранђел Смиљанић , ПРЕПИСКА ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА У БОСНИ КАО ДИО СРПСКОГ КУЛТУРНОГ НАСЉЕЂА.....	21
Синиша Мишић , НАЗИВИ И ЖУПЕ ХУМСКЕ ЗЕМЉЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ: НАЗИВИ ХУМСКЕ ЗЕМЉЕ	53
Радивој Радић , СИТНИ ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ СРЕДЊОВЕКОВНЕ БОСНЕ.....	77
Ђорђе Ђекић , Милош Ђорђевић , ДА ЛИ ЈЕ БИЛО КОЛЕГАНЦИЈЕ У БОСНИ?	93
Борис Бабић , ПЕРЦЕПЦИЈА ВИЗАНТИЈСКИХ И ПОСТВИЗАНТИЈСКИХ ИЗВОРА О ВЈЕРНИЦИМА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ БОСНИ.....	107
Марија Коцић , ВЕРСКЕ ПРИЛИКЕ У ОБЛАСТИ ТРЕБИЊА СРЕДИНОМ 17. ВЕКА.....	117
Владан Гавриловић , МИГРАЦИОНИ ПРОЦЕСИ СРПСКОГ НАРОДА ИЗ БОСНЕ У ВРЕМЕ ВЕЛИКОГ БЕЧКОГ РАТА.....	143
Боро Бронза , ПОЛИТИКА АУСТРИЈЕ ПРЕМА СРБИМА ИЗ СЈЕВЕРОЗАПАДНЕ БОСНЕ КРАЈЕМ 18. ВИЈЕКА.....	157
Ненад Нинковић , ПОДАЦИ О БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ВРЕМЕ ДУБИЧКЕ КРАЈИНЕ.....	181
Данко Леовац , РУСКА АРХИВСКА ГРАЂА И ИСТОРИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У 19. ВЕКУ СА ОСВРТОМ НА НАЈНОВИЈА РУСКА ИСТРАЖИВАЊА.....	207
Драган Симеуновић , БОЈ КАПЕТАНА ХУСЕИНА ГРАДАШЧЕВИЋА НА КОСОВУ 1831. ПРОТИВ ТУРАКА У ЦИЉУ ОСАМОСТАЉЕЊА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ	221

Горан Васин , БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА ПО ПОДАЦИМА ИЗ АУСТРИЈСКИХ ИЗВЕШТАЈА 1834-1836. ГОДИНЕ.....	289
Сузана Рајић , РАДАКОВИЋЕВА МИСИЈА У ВОЈНОЈ ГРАНИЦИ 1868. ГОДИНЕ И ОПЕРАТИВНЕ И ТАКТИЧКЕ ПРОМЕНЕ У ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ ПРЕМА БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ	305
Дејан Микавица , ХЕРЦЕГОВАЧИ УСТАНАК И ИСТОЧНО ПИТАЊЕ У СВЕТЛУ ПОЛИТИКЕ СРПСКИХ ЛИБЕРАЛА У АУСТРОУГАРСКОЈ 1875-1878.....	333
Сандра Лукић , КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ КОД СРБА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ПЕРИОДУ АУСТРОУГАРСКЕ УПРАВЕ.....	375
Боривоје Милошевић , ЕПАРХИЈА БАЊАЛУЧКО-БИХАЋКА ОД ОСНИВАЊА ДО ПОЧЕТКА ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА	395
Саша Марковић , ПРОЖИМАЊА СТАВОВА О НАЦИОНАЛНОЈ ИДЕЈИ СРБА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И СРБА ЈУЖНЕ УГАРСКЕ (ВОЈВОДИНЕ) ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА	411
Душко М. Ковачевић , ДИПЛОМАТИЈА ИМПЕРАТОРСКЕ РУСИЈЕ О АНЕКСИЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ „ПОЛИТИКА БАЛАНСИРАЊА“ 1908–1909.....	433

РАДАКОВИЋЕВА МИСИЈА У ВОЈНОЈ ГРАНИЦИ 1868. ГОДИНЕ И
ОПЕРАТИВНЕ И ТАКТИЧКЕ ПРОМЕНЕ У ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ ПРЕМА
БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Апстракт: Анализу узрока и последица кнежевих одлука у погледу Босне и Херцеговине, као првог и главног националнополитичког циља Србије, извршићемо ослањањем на најновија истраживања, али и на до сада некоришћену архивску грађу.¹ Циљ овог рада је да објасни да је такозвани „други план“ о Босни и Херцеговини подразумевао измене у операционом и тактичком, али не и стратегијском деловању, као највишем нивоу планирања. Три су нова става изнета у овом раду: 1. Русија је знала али није подржала кнеза Михаила у његовим оперативним и тактичким заокретима; 2. Кнез Михаило није намеравао да са војском Кнежевине упадне у Босну јер је хтео да избегне улазак Србије у рат по сваку цену. Оба поткрепљују недавно изнете научне тврдње да је кнез Михаило планирао да, уз одобрење и у име Турске, као њен вазал, добије мисију да уђе у Босну и Херцеговину ради смиривања стања и обезбеђивања безбедности и мира; 3. Опозивањем Радаковићеве мисије 3. јуна 1868. године и позивањем Гарашанина на консултације 5. и 6. јуна, кнез је имао намеру да се врати на поље деловања које је подразумевало знатно шири балкански покрет али у договору са Русијом, а не са Мађарском нити са Аустријом.

Кључне речи: Аустроугарска, Србија, Војна граница, Босна и херцеговина, мисија, Коста Радаковић, Илија Гарашанин.

¹ Ради се о три важна документа: 1. Архив Србије, Varia, Извештаји К. Радаковића који обухватају све његове активности од 7/19. маја до 24 маја/5. јуна 1868, пет дана очи кнежевог убиства (даље: АС, V – 448, Извештаји К. Радаковића); 2. Историјски архив Шумадије у Крагујевцу (даље: ИАШК), Б. 2, 192, 1869, I, (18), Лични фонд Антонија Орешковића; 3. Архив Србије, Varia, Медаковић Милорад, *Некаторие очерки обѣ убијстве княза Михаила Обреновича III*, (даље: АС, V- 301, *Некаторие очерки обѣ убијстве княза Михаила*).

Српске аспирације према Босни Аустроугарска је пред Европом представљала као атак на интересе Монархије и на њену безбедност. Већ у јануару 1867. у Бечу се врше припреме за војну интервенцију у Босни и Херцеговини са 50.000 војника и израђују се детаљни планови како спречити учешће граничара у случају устанка који Србија спрема у тој турској провинцији. Саветовања на тему како спречити ширење српске пропаганде у Босни и Херцеговини у Бечу су све интезивнија. Ове превентивне мере против Србије и њених планова крајем 1867. године прерасле су у офанзивне планове, када се у војним круговима приметно мисао о неопходности заузећа Босне.²

На плану за прикључење Босне и Херцеговине Србији почело се радити интезивније од краја фебруара 1867, али без јасног и чврстог договора између кнеза Михаила и председника владе Илије Гарашанина – да ли акцији дати широке размере и вребати већи заплет какав је био очекивани турско-грчки рат у пролеће 1867, или пак ширити и снажити дипломатске кораке до крајњих граница, будући да је дошло до крупних промена на међународној сцени, пре свега победом Пруске у лето 1866. и истискивањем Аустрије из германског света. Све је изгледало много другачије када је Пруска уз подршку Италије и Француске преко ноћи поразила Аустрију. Србија се користила тим поразом северног суседа и добила градове као компензацију, не би ли се умирила и обуставила даље ратне припреме. Њене жеље су, међутим, биле много веће и тицале су се обједињавања српског живља у Османском царству под народном управом, на чијем челу би се нашао кнез Михаило Обреновић. Разуме се да су савезнице Пруска и Италија (али више Италија) размишљале о могућности рушења Аустрије после пораза 1866. Бизмарк је тврдио да то зависи од става Француске. Таква могућност примљена је двојачко у Србији и, по први пут, довела је мисли и жеље кнеза и Илије Гарашанина до супротних закључака. Њихове односе закомпликовала је понуда мађарског политичара и државника Ђуле Андрашија Србији, након слома

² *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874*, Београд, 1965, приредио В. Вучковић, 310, 324, 342–348, (даље: В. Вучковић, *Политичка акција Србије*); *Уједињена омладина српска и њено доба, 1860–1875. Грађа из совјетских архива*, прир. В. Н. Кондратјева, Нови Сад, 1977, 57–58.

Аустрије, да се успостави тешња сарадња између Мађара и Срба, те су отпочеле прве размене мисли на том пољу. Андраши се начелно сложио са потребом и намером Србије да уз мађарску подршку обједини под једном народном управом Србе у Османском царству – у Босни и Херцеговини и Старој Србији. Али, он није давао конкретан предлог о савезу Србије и Мађара, нити се изјашњавао о времену и начину којима би то Србија имала да оствари.³

Гарашанинов повереник за Војну границу и Хрватску Антоније Орешковић тврди да је кнеза целе 1867. и 1868. мучила дилема да ли до Босне доћи мирним путем или силом у смислу руских планова, пошто Русија процени време за извођење акције. Нужно је нагласити да је одмах после победе Пруске 1866. године Србија желела Босну и Херцеговину као накнаду, а не градове које је добила након изласка турских гарнизона из њих. Бизмарков одговор на питање да ли Србија може рачунати на подршку Пруске у погледу Босне, био је отворен и јасан: „Ако победите, моћи ћете као трећи у савезу заступати сами своје интересе. Будете ли побеђени, не могу да одбраним ни себе, а камоли вас.“ Орешковић је имао од генерала ађутанта италијанског краља Стевана Тира поверљиве информације и убеђивао је кнеза Михаила да ће Аустрија у предстојећем сукобу подлећи. Пруска и Италија су желеле Србију у савезу, надајући се да ће учешће Србије задржати граничаре у Аустрији од учешћа на ратиштима Италије, као и против Пруске. Да би пустили Србију у савез тражили су од ње да упадне у јужне крајеве Аустрије не ради освајања, него да подигне граничаре да уђу у Турску, заправо у Босну, и на тај начин да значајно ослабе отпор Аустрије. Кнезу Михаилу се ова понуда чинила погодном, али не и Илији Гарашанину. Он је категорички одбијао сваку помисао да Србија без формалног уговора и тачно назначеног добитка може да изводи своју војску изван граница Кнежевине. Кнез Михаил се пак, и поред Гарашаниновог противљења, сложио да, у случају наставка ратовања против Аустрије, обезбеди пушке, добровољце, па најзад и да се сам укључи у активно деловање.⁴

³ В. Вучковић, *Политичка акција Србије*, 245– 247.

⁴ Исто, 186–208, 214.

Ова дихотомија између кнеза и Гарашанина све више се продубљивала од августа 1866, да би на крају кулминирала Гарашаниновим отпуштањем са положаја председника Владе новембра 1867. године. У међувремену, српска национална политика ишла је из једне крајности у другу, што је посебно видљиво од фебруара до јула 1867. године, јер је Бизмарк с почетка 1867, после вишемесечног затишја, опет најавио „одсудан“ рат против Аустрије за 1868. годину и послао свог човека у Београд да саопшти кнезу да „особито рачуна на Србију“ као на савезника. Како је Француска одбијала сваку могућност да подржи комбинацију за Босну и Херцеговину у корист Србије, још је путем своје штампе раздраживала западно мњење против Србије, вере у подршку Берлина и Париза испариле су код Срба у потпуности.⁵

Зато, баш у марту 1867, спољна политика Србије почиње да се одвија на два колосека – једним руководи кнез Михаило, а другим Илија Гарашанин. Кнез пропагира мирољубиву политику и тражи од Едмунда Зичија да му се Босна и Херцеговина уступе на управу, док Јован Мариновић припрема, уз помоћ Француске, дипломатску акцију на Порти за прикључење Босне и Херцеговине Србији. Илија Гарашанин пак спрема чете и одборе за активно деловање и дуж западне и југозападне границе са Турском организује војне пунктове да на знак Србије крену у Стару Србију и Босну и Херцеговину. На седници владе 28. фебруара 1867. и кнез, и Гарашанин, и сви министри су се сложили да Србија може да зарати против Турске иако се питање градова буде решило повољно по Србију. План Антонија Орешковића о организацији акције Србије на терену Гарашанин је упростио, одобрио средства и сав се усредсредео на ратни сукоб, изражавајући велико неповерење према европској дипломатији.⁶ Кнез опет прихвата убрзавање ратних припрема, али их види само као крајње средство у остварењу циља, јер он не жели ратни сукоб широких размера који би запалио читав Балкан, а још мање да чека Русију да му одобри акцију. На то га наводе експертизе руских војних стручњака које су указивале да стање у војсци напредује и да је солидно, али још увек далеко од потребног за сукоб са Турском. Гарашанин и даље

⁵ Исто, 251–252; *Уједињена омладина српска и њено доба*, 74–75.

⁶ В. Вучковић, *Политичка акција Србије*, 264–272

истрајава на почетном плану о широкој акцији на Балкану која ће срушити османско господство и чврсто се држи Русије, док кнез схвата да се ствари на међународној позорници брзо мењају и да се и Србија према њима мора управљати и водити опортуну политику, према датим околностима.

Гарашанин је стоички отрпео Орешковићеве нападе да „није дорастао ситуацији“ и рекао да одлично увиђа да се уз помоћ граничара и Срба из Црне Горе са успехом може изаћи на крај са Турском, али да нема гаранција да „нећемо за другог да вадимо кестење из ватре“. Јер, велике силе ратују међу собом, свађају се, а када се мире, оне се на малима раскусуравају. На крају је закључио: „Нигда нећу да улазим у рат противу Турске докле немам све гаранције да тим ратом нећемо да извојујемо Аустрији Босну“. На Орешковићеву опаску да управо Италија и Пруска дају ту гаранцију, под условом да Србија има успеха у Босни, Гарашанин се није дао, рекавши да таква гаранција нема вредности док исту не потпише Русија. „Дајте ми гаранцију Русије и ево ме готова на све“, био је категоричан Гарашанин. Орешковић му је пребацио да је управо на Гарашанину као председнику владе да снабде такву сигурност за земљу, а добио је јасан одговор: „Зар мислите да нисам то настојавао... не само да нам је неће да даде, но нас штавише још одвраћа од акције, која за нас, како она мисли, може само штетни последица да има“.⁷

Кнежевој одлуци о оперативним и тактичким изменама у спољнополитичком деловању Србије претходио је тактички заокрет у руској балканској политици, који је промовисан за званични правац деловања октобра 1867, али се већ од почетка те године уочило да се војно-техничка сарадња, за коју су се начелно залагале обе стране, одвија успорено и отежано.

Император Александар II је још крајем лета 1867. донео одлуку да је рат могућ једино у случају директног угрожавања територије или независности саме Русије. Русија је у дефинисању политике на Истоку за мање од годину дана прешла путању од самосталног деловања на хришћане до потпуног усвајања принципа колективног деловања са

⁷ ИАШК, Б. 2, 192, 1869, I (18), Лични фонд Антонија Орешковића.

европским силама. Погледи канцелара Горчакова на крају су превагнули и цар их је прихватио као предохрану од европске антируске коалиције. Србија је такође морала да прихвати такав заокрет ка дипломатским решењима и сарадњи са европским кабинетима на очувању интегритета Турске. Отуда и кнежева одлука да своју спољну политику преусмери ка добицима које може остварити под капом турског сизеренства. На молбу Србије Горчаков је 30. октобра 1867. издао декларацију у којој је предложио принцип неинтервенције за све велике силе. Ако би Аустрија кренула у окупацију Босне и Херцеговине и тако онемогућила Србију да њима завлада, „са циљем да то спречим, ја сам предложио принцип неинтервенције“, објашњавао је Горчаков.⁸

Србе, и Бугаре, и Грке Русија је упозорила да могу деловати само на сопствени ризик. Оно што им Русија нуди на почетку 1868. године јесу симпатије и помоћ сходно њеним могућностима и датим околностима. „То је тачна мера између алтернативе да бацимо хришћане у наручје запада, или да прихватимо оптерећујуће обавезе према њима“, тврдио је Горчаков. Према хришћанима је заузета наизглед средња линија, а заправо се радило о минимуму ангажмана који Русију ни на шта није обавезивао. „Желимо свим силама да смиримо и успокојимо Исток, што нимало није лако када је то једно огњиште где у сваком моменту од варнице може да настане пламен“, писао је канцелар, наглашавајући колико је важно да се отклоне узроци „превременој експлозији“. „То је нов пут за пролаз и није на мени да га кратим. Ми морамо да чувамо наше достојанство и да чекамо тренутак,“ био је категоричан.⁹

Упоредо са тим, управо у ово време трасиран је и други колосек, много мекши према хришћанима који су спроводили такође званичници

⁸ Више о томе у Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила Обреновића (1860–1868)*, Београд, 2015, 272, и С. Рајић, *Спољна политика Србије, између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015, 45–49.

Декларацијом од 30. октобра, император је установио *принцип неинтервенције или немешања* на Истоку, који ће се практиковати све док он буде поштован од других држава. Тај принцип Русија не би могла да поштује безусловно, ако би начела човечности била порушена.

⁹ С. Рајић, *Спољна политика*, 51.

из другог ешалона, односно руске дипломате које су службовале у Османском царству – Грчкој, Румунији, Србији, Црној Гори. Од њиховог деловања Горчаков се пред Европом увек дистанцирао, мада је било јасно да му је циљ био да заштити Царство, а да оно потпуно не изгуби углед и утицај код хришћана.

Новопрокламовани правац према хришћанима под Османском влашћу у Петрограду изазвао је ланчану реакцију тако што је довео Србију у позицију да и сама мора своје интересе штитити и прилагођавати се како тактичким променама из Петрограда, тако и све учесталијим опоменама из Беча да им није могуће да Србију прихвате за свог новог суседа у Босни. „Ми радо штитимо аутономију Србије у њеним садашњим географским границама, али Босна и Херцеговина треба да остану изван тих комбинација“, тврдио је аустроугарски министар иностраних дела Фридрих Фердинанд Бајст, појашњавајући зашто Аустрија не може да допусти да Србија постане „чвор“ једне компактне групе словенских народности пред вратима Хабзбуршког царства. Босна и Херцеговина зато може бити или турска или аустријска.¹⁰ Кнез је уложио напор да умири Аустрију, притиснуту унутрашњим проблемима и без стварне војне моћи. Многи промашаји и падови учинили су Аустрију невољним партнером Француске, те она није могла да успостави умерену линију којој је тежила. Зато је и сама почела да заговара очување Турске, па чак и војну помоћ Турској ако би јој била потребна. Под плаштом заштите и помоћи желела је да потчини судбину Турске себи, али ју је тренутна слабост упућивала на стрпљење.¹¹

Баш такве околности кнез Михаило је хтео да употреби у корист акције у Босни, али је и сам имао велики отпор да савлада све бурније

¹⁰ В. Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења (1804–1918)*, Београд, 1940, поглавље *Југословенска пропаганда пред Европом за Источно питање*; АСАНУ, 12577/Б21, Грамон – Мустјеу, Беч, 5. и 9. фебруар 1867; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 266, 268–269.

¹¹ АСАНУ, 12577/Б21, Грамон – Мустјеу, Беч, 5. фебруар 1867. На француски предлог реформи Бајст је био уздржан и без дефинитивног одговора. У складу са ставом да је најбоље Источно питање сматрати затвореним, он је одбио предлог о саветовању на конференцији у Бечу на којој Турска не би присуствовала; The National Archives, Foreign Office (даље: ФО), 421/24, Блумфилд – Стенлију, Беч, 9. април, 19. мај и 15. и 18. јун, 1867.

унутрашње проблеме и да консолидује снаге за пресудан корак, пре него што се Босне и Херцеговине домогне опасан ривал са севера. Србија је почела да агитује против Беча, а у савезништву са Мађарима и Хрватима. Свој контранапад кнез је замаскирао пацифистичким изјавама пред конзулима у Београду, али и пред званичницима у Бечу.¹²

Још један важан елемент је био избегавање свих јавних манифестација блиских односа са Русијом. Русија је била под јаком присмотром западних сила и с разлогом је стрепела од копромитације, али је ипак прихватила кнежев предлог да помогне Србији у наоружању.¹³ Следећи важан захтев Србије тицао се неопходности да јој Русија пошаље неколико школованих официра да утврде стање и потребе српске војске. И он је за Русију био тежак и опасан. Од јануара до априла 1867. тражени су начини да се Србији изађе у сусрет. Министар војни Блазнавац покушавао је безуспешно Србе официре у аустријској војсци да придобије за прелазак у српску војску. Од петорице препоручених само је један исказао интересовање за такву понуду. Потом су кнез и министар војни Блазнавац решили да моле Русију, али да то буде одобрено од тамошњег министра војног Миљутина, као и од самог цара. А оба ова важна фактора стајала су све време на пола пута, свесна одговорности ако нешто крене по злу, на шта их је канцелар и шеф руске дипломатије Горчаков све време опомињао. Отуда двојне радње попут оних да цар одобри иступање из руске војне службе генералу Михаилу Грегоријевичу Черњајеву, али да му не одобри пут на Балкан, или да капетан Николај Николајевич Рајевски отпутује на Балкан без одобрења министра војног, а у договору са Иваном Аксаковим, челником словенског комитета у Москви. Има вести да је Черњајев 1867. посетио Србију, мада је Блазнавац више пута негирао да је до тога дошло.¹⁴ Као што је генерал Игњатијев у дипломатији играо двоструку

¹² ФО, 421/24, Лонгворт – Стенлију, Београд, 3. јун и 6. јун 1867, Лајонс – Стенлију, Цариград, 5. јун 1867.

¹³ Д Леовац, *Србија и Русија*, 232–234.

¹⁴ АСАНУ, ИЗ, бр. 14556/49а, Тајна преписка М.П. Блазнавца; ФО, 78/2033, Лонгворт – Стенлију, Београд, 7. март 1868. И помоћник канцелара Горчакова Вестман у више наврата је негирао вести да се руски официри стављају у службу српског кнеза, као и податак да је Черњајев тражио царско одобрење да пређе у

игру, што ће посебно до изражаја доћи од 1868. године, тако су и највиши званични кругови, начелно противећи се, прећутно прелазили преко непоштовања њихових наредби и одлука. Русија је бранила углед велике силе и није смела да пређе црвену линију, те је Бугаре, Румуне и сву акцију упућивала на кнеза Михаила и Србију, која је и сама дошла у најужи фокус европских политичких и дипломатских представника и, због тога, постала крајње обазрива. Србији стога такође нису импоновале јавне манифестације руско-српског јединства и, како је кнез сматрао, око Етнографске изложбе и Словенског конгреса у Москви, у мају 1867. године, дизала се беспотребна ларма која је шкодила обема странама.¹⁵

Паралелно са променом рада, Горчаков је почео да ради на „разведравању“ руско-аустријских односа. Посета Игњатијева Бечу током јануара 1868. може се сматрати почетком спровођења оног деловања на Истоку које је 1867. осмислио Горчаков. Николај Павловић Шишкин, руски конзул у Београду, предлагао је да Игњатијев дође у Београд и да лично пренесе кнезу поруку од императора. Цар је то најпре одобрио, али је убрзо повукао реч, када су му Горчаков и Штакелберг предочили негативне последице таквог плана. Уместо у Београд, Игњатијев је отишао у Беч да лечи руско-аустријске односе обећањима да Русија нема намере да поремети мир на Истоку него да заједно са осталим силама утиче на Порту да задовољи праведне захтеве хришћана. Неповерење између Беча и Петрограда, међутим, тиме није отклоњено. Штавише, односи су се заострили повлачењем аустријског посланика из Русије, на шта је Русија узвратила истом мером, а повод свему био је категоричан Бајстов став да не признаје било какво мешање Русије у Босну и

српску службу. Намеће се логично питање откуда онда царева забрана ако није било захтева?! Вестман је негирао и чињеницу да је у Србији, пуковник Лер за кога се поуздано зна да је 14. маја 1867. допутовао са још двојицом колега; спорадичних врбовања српских официра из Војне границе од стране Србије било је током целе 1867. године, В. Вучковић, *Политичка акција Србије*, 290–295, 308; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 221–223.

¹⁵ В. Вучковић, *Политичка акција Србије*, 237; АС, ИГ, 1643, Кнез Михаило – И. Гарашанину, 2/14. новембар 1867.

Херцеговину, осим хуманитарног.¹⁶ Бајст је још тада закључио да Русија неће заратити против Турске јер је свесна да би се у том случају морала ухватити у коштац са Аустроугарском. Било је јасно да руско-турском рату претходи споразум са Бечом.¹⁷

Када се Русија јавно дистанцирала од покрета на Балкану, наставила је и даље тајно да их помаже. Ипак, кнезу је то дало повода да у потпуности преузме слободу акције. У вези са маневром Русије од јесени 1867. јесу и промене које су уследиле у Србији и Румунији где су се владе, које су од почетка шездесетих година биле на управи, повукле. О смени Гарашанина новембра 1867. године много је писано,¹⁸ али има још важних а непоменутих факата који би могли изменити досадашња сазнања. Више о томе другом приликом.

Овде је важно нагласити да су страни конзули уочили да је, више месеци после Гарашанинове смене (новембар 1867), „Гарашанинов дух још увек приситан“ у свакој влади без обзира на то што њега у њој више нема. Ни када је Јован Ристић вратио кнезу поверени мандат за састав нове владе у децембру 1867, опет се нису могле уочити промене у државној управи, мада су у владу Милана Петронијевића ушле не тако јаке личности. Британски конзул Лонгворт износи став да је повлачење Гарашанина уследило као резултат компромиса између руских панслависта и српских националиста који се залажу за независну Србију. Према овом конзулу, то је требало да буде средњи пут, трасиран између оног који су заговарали окупљени око Омладине која прихвата долазак до циља по сваку цену, па и уз потпуну руску доминацију и, умеренијих националиста који би да до циља дођу уз договор са Русијом, али без

¹⁶ ФО, 7/734, Бонар – Стенлију, Беч, 13. јануар 1868; Исто, 7/735, Бонар – Стенлију, Беч, 6. и 20. април, 1. мај 1868; ГАРФ, оп. 1, ф. 828, д. 1146, л. 36, 87, 105–116; *Austrian red-book. Corespondenzen des Kais.Kön. Gemeinsamen. Ministeriums des Äussern*, No 2 (Vom Januar bis November 1868), Wien, 1868, 30, (даље: *Austrian red-book*).

¹⁷ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 52.

¹⁸ В. Ђоровић, *Око пада Илије Гарашанина у јесен 1867. године*, Политика 23–26 април 1938; В. Вучковић и Г. Јакшић, *Спољна политика Србија за време друге владавине кнеза Михаила (први балкански савез)*, Београд, 1963, 430; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 275–276.

њене доминације. Лонгворту је требало три до четири месеца да схвати да се ради о тактичком заокрету коме је кнез Михаило прибегао, а пошто је на највишим нивоу решено да је затишје и слабљење спољних притисака интерес и Србије и Русије. Још више збуњујуће је деловало што је румунска влада послала у јуну 1867. новог агента Јонескуа уместо Кантакузена. Уз потпуно надзирање Русије кроз шест месеци, у јануару 1868, дошло је до склапања савеза између Србије и Румуније.¹⁹

Што се више Горчаков дистанцирао од самосталног иступања на Балкану, то се више отварало поље за деловање појединаца који се не могу сматрати полузваничним државним чиновницима, него званичницима другог реда. Са Гарашанином су зато потиснути први Горчаковљеви сарадници, попут Шишкина и Штакелберга, а морао се повући њима близак Јован Мариновић, *persona grata* на руском двору. Њихова места заузели су нови људи који су до тада деловали из сенке. У првом реду то су били Јован Ристић и Блазнавац, који се борио за очување своје позиције у војсци нарушене претензијама Шишкина и Гарашанина да га замене руским официрима. Исто тако, кнежева одлука да, уместо Гарашанину, понуди Ристићу састав владе, морала је бити однекуд сугерисана. Сматрамо да је управо Игњатијев, као главни противник и критичар Горчаковљеве спољне политике коју је називао „политиком везаних руку“, имао удела у томе. Кнез, који је до тада са успехом сарађивао са руским канцеларом, одједном се окренуо његовом опоненту. За то је морао имати крупних разлога, који су науци до данас непознати. Није без значаја чињеница што се у време смене Гарашанина појавила вест да ће и Горчакова заменити генерал Игњатијев!²⁰

Тачна је била опсервација Лонгворта да у српској нацији не постоји субординација међу друштвеним сталежима. Требало ју је некако постићи, а Јован Ристић је заговарао и обећавао да ће постићи јаче друштвено јединство са светоандрејским либералима, те путем унутрашњих реформи на које је кнез дао свој пристанак. Надмено држање и нетактички Ристићеве испади приликом састављања листе

¹⁹ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 192–194.

²⁰ ФО, 78/2033, Лонгворт – Стенлију, Београд 15. јануар 1868; *Напредак*, 11/23. новембар 1867.

министара јако су повредили кнеза. Међутим, колико год изгледало да је Ристић био позван зарад консолидације унутрашњег стања (пошто је кнез био јако заострио односе са Омладином), ускоро се испоставило да су за њега агитовале значајне личности попут Игњатијева и Хитрова, и то превасходно са намерама у спољној политици, односно у вези са националноослободилачким плановима Србије и Русије на Балкану. У првој половини јануара 1868. у српску престоницу допутовао је секретар руске амбасаде у Цариграду Хитров са мисијом да поради код кнеза на Ристићевој рехабилитацији.²¹

Да је мисија била успешна говори чињеница да се Ристић појавио на новогодишњем балу у двору 22. јануара 1868, на општу запањеност дипломатског кора и осталих присутних. Тако је захваљујући Игњатијеву Ристић опет био у кнежевој милости.²²

Шта је за спољну политику Србије то значило? Да је Игњатијев у Источном питању заговарао програм по којем би се Турци истерали из Европе, било је свима јасно. У његову куражност нико није сумњао и већа се пажња у Европи поклањала његовим потезима него Горчаковљевим речима. Ристићеви погледи, како су савременици приметили, били су блиски Игњатијевљевим. Сви су мислили да је Србија та која ће дати знак за почетак борбе против Турске. О бруталности Турака према хришћанима писали су незванични српски листови свакодневно, подстичући отпор и мржњу према господарима. Према нашим схватањима, нови курс се није ослањао на рат против Турске, него на „акциону политику“, како је тврдио и сам Ристић.

Кнез је намеравао да у највећој тишини обави потребно наоружање, обезбеди новчана средства, командни кадар и да од руских војних стручњака отворено чује какве су могућности и капацитети

²¹ Ристић је пао у немилост код кнеза након што је изнео неприхватљиве захтеве кнезу приликом понуде да састави нову владу, Д. Радовић, *Јован Ристић. Биографија државника*, потцелина „Јавно одабрана страна“, неодбрањена докторска теза у изради на Филозофском факултету у Београду.

²² ФО, 78/2033, Лонгворт – Стенлију, Београд 15. јануар 1868.

српске војске. Било је неопходно постићи ефекат пред Француском, Британијом и Аустроугарском дистанцирања и удаљавања Србије од Русије. Исто то је чинила и Русија.

Кнез је наредио министру војном да састави посебан извештај о дотадашњим војним припремама. Свеукупно мишљење капетана Сњесорева, задуженог за стање артиљерије, било је повољно. Констатовано је у извештају да су Срби „прилично способни за војне послове“, да је у моралном погледу стање у војсци задовољавајуће упркос негодговарајућој обуци. Позитивно је оцењен и домаћи официрски кадар, мада га није било довољно. Недостајало је 170 официра и подофицира, али најмање још 110 од којих 56 за потребе артиљерије. Иако је имао упутства од свог министра војног, где је јасно истицано да Русија није у могућности да помогне акцију на пролеће 1868. године, Сњесорев је ранији умерени став да постоје неке могућности да српска војска буде спремна за покрет, кориговао и почео да инсистира да српска влада треба да искористи упорност и решеност народа и да крене у рат. То се директно косило и са ставом кнеза креираним након званичног става Петрограда.²³

Ситуацију са Бугарима Србија је рашчистила од лета до јесени 1867. године. Српска влада није прихватала преузимање обавеза према Бугарима, али је пристала да прими и организује бугарске емигранте, да им помаже новчано, да их наоружава и да им спреми храну у случају вишемесечне борбе против Турака. Бугари су пристали да се потчине Србији у погледу времена и начина дејства, што је Русија здушно подржавала јер није хтела себе да компромитује. И кнез и Гарашанин су сматрали да преузимање обавеза према Бугарима само компликује њихове планове и доводи Србију у опасност да буде компромитована пред Портом и великим силама. Зато је српска влада у јулу и августу 1867. предузела мере да спречи прелазак српских добровољаца у Турску ради помоћи бугарским четама.²⁴

²³ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 223–228, 230, 249.

²⁴ *Русия и българското национално-освободително движение 1856/1876. Документи и материали*, т. 3 (мај 1867 – декември 1869), ред. кол. О.

У домаћој историографији пренаглашено је снажење јужнословенске идеје почев од 1867. године. Неки су изнели став да је Гарашанин „начелно прихватио“ предлог Бугара о југословенском царству, док су други у програму из марта 1867. са бискупом Штросмајером и хрватским народњацима, и у преговорима с Бугарима, видели отелотворење идеје уједињења Јужних Словена.²⁵ А истина је да су у три наврата дати негативни одговори Бугарима током 1867, као и Штросмајеру средином године, те сумњамо да би уопште могло бити речи о снажној јужнословенској идеји. Нико не може да негира њено постојање и симпатије које је изазивала код мањине, али чвршће потпоре једноставно није имала.²⁶

Евидентно је да од јесени 1867. кнез Михаило све педантније спрема свој план за Босну и Херцеговину. Пошто није било довољно оружја, новца, официра, као ни подршке званичне Русије за замашну акцију, а надзор гарантних сила над Србијом је драстично поштрен, кнез је гледао шта и како може учинити са оним чиме располаже. Одлучио је да делује самостално, без обзира што се званична Русија са тим није слагала. Гарашанин је пак сматрао сулудим и ризичним радити без дозволе и подршке Русије. Кнез је устврдио да је политика Илије Гарашанина да угоди свима постала неодржива, јер је приморавала Београд да улази у конфликт са свим великим силама. Поткрепљујући свој став тврђом да је Гарашанин на врху државне управе двадест и пет година, за време којих се ништа конкретно није постигло, кнез је на суптилан начин ставио до знања да је он, Михаило Обреновић, створио народну милицију и оснажио Србију, а не Илија Гарашанин. Мада није спорио заслуге бившег сарадника,

Маждракова и др, *София*, 2002, 17, 20, 24–28, 60, 109, 110; О бугарском пројекту о југословенском царству у: *Уједињена омладина српска и њено доба*, 63–64, 67–69.

²⁵ Ј. Милићевић у: *Историја српског народа* (даље: ИСН), V-1, Београд, 1983, 298; Р. Љушић, *Српска, великосрпска и југословенска политика Србије 1804–1918*, Србија 19. века, књ. 3, Београд, 2005, 264–265; В. Ђ. Крестић, *Хрватско-Угарска нагодба 1868*, Београд, 1969, 348–366; Исти, *Српско-хрватска и југословенска идеја Јосипа Јураја Штросмајера*, Београд, 1983, 9–82. Ставовe из друге половине 20. века овај историчар добрим делом ревидирао почетком 21. века у делу *Југословенска политика Јосипа Јураја Штросмајера у светлу нових извора*, Београд, 2003.

²⁶ С. Рајић, *Спољна политика*, 34–36.

кнез је подвукао да руске диктате да га врати на стару позицију тумачи као неосновано мешање у интерне ствари Србије и да на то никада неће пристати. Понашање руског конзула, са којим је због унижавајућег тона којим му је саопштена заповест Штакелберга, руског посланика у Бечу, навело га је да прекине сваку комуникацију са представником те словенске велике силе у Београду, мада су његови министри и даље наставили успешну сарадњу са Шишкином. Истовремено, руски амбасадор у Цариграду Игњатијев није добио одобрење да сврати кнезу у Београд, али је послао у Србију свог секретара да тражи од кнеза да хитно постави бившег српског капућехају на Босфору Јована Ристића на Гарашаниново место, односно за председника владе.²⁷

Познато је да је канцелар Горчаков осудио неодмерено понашање дипломатског руског персонала, али то није умањило кнежеву намеру да стави свима на знање да се српски државни и национални интереси морају уважавати, те да он као владар Кнежевине њима руководи и, сходно томе, о њима се не може одлучивати изван Србије.²⁸

На конкретном плану, превазишавши притиске колективније ноте великих сила због наоружања из децембра 1867, он је у јануару и фебруару 1868. предузео неколико крупних корака који нису остали непримећени. Успео је да потпише договор са Румунијом. Није дозволио Србима да прелазе границу према Румунији нити према Турској у правцу Видинског санџака. Ипак, Блазнавац је уз кнежево допуштење Бугаре који су се обучавали и издржавали на рачун Србије почео да уписује у спискове

²⁷ ФО, 78/ 2033, Београд, Лонгворт – Стенлију, 16. фебруар 1868.

²⁸ За Шишкинов извештај из Београда Горчаков каже да је пун срџбе и лишен хладног погледа на ствари. Молећи Штакелберга да Шишкину појасни околности и да га умири, Горчаков је, између осталог, писао: „Не мислим ни у ком случају да намећем Гарашанина кнезу Михаилу, иако мислим да је погрешно што га је отпустио. Нити мислим да тражимо да опозове Блазнавца. Ми уопште не желимо да управљамо Србијом, нити да се мешамо у њене унутрашње ствари. Ми само треба да упутимо кнеза Михаила на распоред и трошење средстава која је добио од цара да послуша савете наших војних стручњака и да надмено ћутимо – то је дуг према нашем пријатељству. Ако то пак има за последицу опозив Блазнавца, онда би то био логичан след рационалног политичког потеза. И то је све – ништа више и ништа мање“, *Русия и българското*, т. 3, 204

српске регуларне војске. Блазнавац је правдао поступак репресијама Мидхат-паше над Бугарима у Турској због којих је Бугарима у Србији било немогуће да се врате. Са друге стране, било је јасно да влада Србије таквим поступком преузима пуну контролу над бугарским четама. Иако њихова стварна снага није била велика, у условима интезивне обуке за кратко време то се могло променити. Упис Бугара није био присиљан, него им је понуђен избор – или да се упишу у војску, или да напусте Србију. Крајем фебруара око тридесеторица њих постали су подофицири у српској војсци. Британски дипломатски и војни стручњаци су проценили да се сарадњом између Румуније и Србије под руским покровитељством револуционарни покрет на Балкану развија великом брзином и да предстојеће пролеће може носити опасност по Турску, иако такав исти покрет није још увек формиран међу Бугарима у Турској. Спекулисало се у фебруару 1868. да је кнежев план да на пролеће чете упадну са територије Румуније у Турску, а да Румунија и Србија искористе то и преузму административну управу над околним турским провинцијама, уз очување територијалног интегритета Турске.²⁹

Увидом у до сада некористишћене изворе можемо се уверити да таква претпоставка није била близу истини. По специјалној заповести британски посланик је посетио кнеза 15. фебруара и тада је од кнеза добио одговор да, све док се Србија стара, односно док контролише ситуацију, устанка на Балкану у пролеће неће бити. Румунски министар је изјавио да није ни било намере о дизању устанка.³⁰

Шта је то значило, можемо судити по кнежевим даљим мерама током марта, априла и маја месеца 1868. године. Уклонио је опцију званичног учешћа Србије у било којој акцији, јер је сматрао да се тако лако може десити да Србија заправо ради у корист неке велике силе. Нема сумње да је ту мислио на Аустроугарску. *Идеја о моменталној акцији у Србији напуштена је у јануару управо из тог разлога.* Тактичке промене у деловању кнеза уочене су јасно у марту месецу 1868. године. После бучног

²⁹ ФО, 78/2003, Лонгворт – конзулу у Букурешту Е. Грину, Београд, 28. фебруар 1868, исто, Лонгворт – Елиоту, Београд, 10. фебруар 1868.

³⁰ ФО, 78/2003, Лонгворт – Стенлију, Београд, 15. фебруар 1868. и Лонгворт – Елиоту, Београд, 11. март 1868.

наступа и револуционарних текстова у штампи одједном су сви ућутали, јављао је британски конзул. О четама широм Балкана стижу информације, али нема преласка чета ни из Румуније ни из Србије у Турску. Због репресије турских власти егзодуси хришћана у Србију, Грчку, Румунију трају већ годинама, подсећа исти извор. Ипак, кнез је отворено рекао британском конзулу да се плана за ослобођење хришћана од отоманске власти никада неће одрећи. Кнез прелази на мирољубивију политику, јавља исти извор. Он је дао налог да се џамија у напуштеном турском кварту обнови и стави у службу муслиманима који се на путу затекну у Србији; охрабрује муслимане да остану у Србији, да се не иселјавају него да прихвате српску јурисдикцију; кнез је узео за једног од својих ађутаната муслимана и приде је све чешће говорио о либералним реформама на којима ради.³¹

Али наоружање и јачање револуционарног духа није јењавало, приметио је Лонгворт, додајући да српска и румунска влада играју сувише брзо и да губе конце из руку. Није било релаксације тензије, нити обуставе војних припреми, па су се многе дипломате с правом питале каква је онда промена наступила.³²

На Србију се појавио притисак и са руске стране. Сњесорев је 6. марта поражен напустио Београд, пошто су га на Блазнавчево подстрекивање српски официри игнорисали, чак га при сусрету нису поздрављали. Две недеље касније у Београд је допутовао руски мајор бугарског порекла Кисељски, са извесним искуством у герилском ратовању. Одсео је у хотелу *Српска круна*, а дошао је са задатком да врбује Бугаре уписане у српску војску да из ње иступе и да се упуте ка османском простору насељеном Бугарима. Сви који су баш тих дана чекали на упис у српску војску, отишли су. Већи проблем је био са онима који су већ били уписани у спискове, уз сву непријатност што руски официр ради директно против одлука српске владе. Блазнавац, који је за кратко време изоловао руског мајора и сузио му маневарски простор, изјавио је пред дипломатама у Београду да Србија неће више улазити у пројекте који изазивају незадовољство гарантних сила, те да ће употребити све ресурсе

³¹ ФО, 78/2003, Лонгворт–Елиоту, Београд, 29. март 1868.

³² ФО, 78/2003, Лонгворт–Елиоту, Београд, 11. март и 17. март 1868.

да се циљ постигне цивилизованим средствима а не ратом. И кнез је категорички одбио да буде „окидач“ за туђе интересе иако су и даље апетити Србије били ван сваке сумње велики. Ипак, Србија, како је Блазнавац нагласио, не тражи ништа да „исече“ или да „убере воћку пре него што она сазри“. То је била јасна алузија на Босну и Херцеговину, за коју се тражила само административна управа уз очување интегритета Османске власти над том провинцијом.³³ Исто је, у име српске владе, причао и италијански конзул Сковасо аустријском команданту у Земуну тврдећи да је руски утицај одстрањен, да српска влада сматра да своје циљеве може постићи без рата, да је у њеном интересу да са Турском живи у пријатељству и да се не шири на њен рачун, те да је одлучна да се за њено одржање евентуално и бори. Турском комесару председник владе Петронијевић је саопштио да Србија жели мир, али му је ставио до знања да је Београд спреман да, чим Беч предузме било какву акцију у Босни, изазове немире у Војној граници. Недавно објављена истраживања стоје на становишту да је циљ Србије био, „захваљујући разгранатој шпијунској мрежи, да се аустријске агитације у Босни искористе за улазак српске војске и наводно очување султанових права“.³⁴ Додајемо важну напомену да кнез није планирао да са војском улази у Босну, него да му после побуне сама Турска одобри мандат да, ради повратка безбедности, реда и мира, преузме управу над њом, тако шт ће га у томе потпомоћи Мађарска, која ће му обезбедити мирно држање Беча, те потпору Француске и Пруске. Како смо раније устврдили, кнежев план је ишао ка томе да се Србија домогне Босне без великог рата, односно *да је добије на управу уз помоћ једне исцениране побуне, после које би могао преговарати са Портом око плаћања неке врсте годишње закупнине*. Дакле, то не би био рат са Турском, него интервенција у интересу Турске.³⁵ Истовремено је преко повереника радио у Босанској крајини код виђенијих муслимана да и они сарађају са Србијом на дизању устанка и на том пољу је било значајних резултата.³⁶

³³ ФО, 78/2003, Лонгворт–Елиоту, Београд, 29. март 1868.

³⁴ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 283–284.

³⁵ С, Рајић, *Спољна политика Србије*, 60.

³⁶ В. Вучковић, *Политичка акција Србије*, 309–312; *Уједињена омладина српска и њено доба*, 66.

Управо у те сврхе је и предузета мисија Косте Радаковића у мају 1868. године, док је два месеца раније тек рехабилитовани Јован Ристић послат у специјалну мисију у Пешту, Берлин и Петроград ради утврђивања спремности тих сила да поштују принцип неинтервенције на Балкану. У Петрограду је кнезу саветовано да не предузима ништа јер околности нису повољне.³⁷ Неспреман да и даље чека у неизвесности, кнез је одлучио да нешто уради преко Војне границе.

Коста Радаковић, бивши официр аустријске војске и граничар, добио је задатак који му је усмено саопштио министар војни Блазнавац. Он је гласио: организовати чету од две хиљаде људи у такозваној Горњој граници, у бившој Слуњској и Огулинској пуковнији, и превести их у Босну да се споје са четом Голуба Бабића која је била на око 20 до 25 миља удаљене. Голуб је оперисао око Книна, на међи Лике и Далмације. Образовану чету Радаковић је требало да новцима, које му је министар војни ставио на располагање (око 2.000 форинти), опреми оружјем и храном, а да аустријске и мађарске власти то не дознају. После спајања са Голубовом четом, Радаковић је требало, за награду, да преузме команду над целом силом.³⁸

Радаковић је 19. маја 1868. године³⁹ са Симом Вишњићем кренуо на пут и два дана касније, пола сата пре поноћи, приспео у Горњи Карловац. Ујутро 22. маја посетио је човека од поверења, проту Беговића, изложио му план и придобио га за сарадњу. Пошто је требало окупити чак две хиљаде људи, поред негдашњих Слуњске и Огулинске, за деловање су прикључене још две пуковније, Биначка и Оточка. Прота Беговић је својим писмом позвао тамошње Србе и заказао им зборно место у Карловцу за 27. мај 1868. године. Онда је Радаковић послао Симу Вишњића у Љесковац да прикупи истакнуте свештенике, посебно попа Лазу Одановића који је уживао велики углед међу Србима. У Карловцима се Радаковић задржао још један дан, да би се 23. маја састао са Луком

³⁷ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 58–59; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 285–286.

³⁸ АС, V – 448, извештаји К. Радаковића.

³⁹ Сви датуми у основном тексту наведени су по новом календару.

Петровићем и Николом Славнићем који су му препоручени као одани Срби који могу да му помогну у набавци оружја. Пошто је уговорио пушке и муницију, истог дана увече Радаковић се упутио у Огулин код Стева Никшића кога је од раније познавао док је ту службовао и са њим се окумио. Као политички комесар под којим је било око 150.000 до 170.000 људи, имао је утицај и владао је важним информација војне и политичке природе. Никшић је одмах саопштио Радаковићу неповољну вест да је Генерална команда у Загребу издала президијал у којем стоји да је аустријски конзул из Београда телеграфисао загребачкој команди како је бивши аустријски официр, а сада српски чиновник Радаковић, послат од српске владе са задатком да „да узбуди Војну крајину, негдашњу Границу према Горњој Босни и да на тај начин устанак у Босни распламти“. Уједно, можемо закључити да је то била суштина акције коју је кнез Михаило планирао последњих месеци свог живота. Граничари би заправо били брана од аустроугарске војне интервенције у Босни која је представљала, према кнезу, главну опасност по Србију и Србе у Босни.

Како је загребачка команда одмах наредила властима да се бунтовник ухапси и преда војним властима, Радаковић је истог дана, у ноћи између 23. и 24. маја напустио Огулин и отишао у Плашко код друга из младости и кума а тада начелника, веома поштованог међу Србима, Радише Крагуљца. Он му је обећао да ће обезбедити хиљаду људи спремних за борбу. Из Плашког се 24. маја упутио код попа Лазе Одановића. Уз помоћ њега и пароха Јова Вукелића окупили су се ноћу кнезови српски (локални народни прваци) који су се са највећим одушевљењем одазвали позиву.

У Карловцу се 27. маја окупило тринаесторо људи, махом свештеника и трговаца, „признатијих људи из горњих крајева“ Босне у којима је муслиманско становништво доминантно над рајом. У том пределу Босне није било великих шума нити заклона где би се мање чете могле обдржавати. Зато је одлучено да се ништа не отпочиње без силе од најмање 2.000 људи. Људи су тражили по коју оку жита да оставе породици и новца за џебану и оружје. Северна и северозападна Босна су биле јако сиромашне и раја је живела на рубу егзистенције. Закључке са састанка Радаковић је одмах по Вишњићу послао у виду извештаја Блазнавцу, јер је било неопходно одобрење и новчана потпора. У истом извештају дао је предлог да му Никола Славнић набави пушке и

муницију јер је варошки капетан у Карловцу среброљубац, а као начелник полиције неопходан у подухвату. За 300 форинти зажмурио би на поруџбину барута, олова, пушака.

Иако је специјалним каналима о свему извештавао Блазнавца, до 3. јуна отуда није добио било каква упутства, како је иначе било договорено пре поласка Радаковића на пут. Ипак, мислећи да је застој у комуникацији, Радаковић је решио да поручи оружје за оно новца што му се нашло, док не стигне уплата из Београда.

Усред тог посла, 31. маја дојављено му је да је у президијалу који је потписао бан Мажуранић наређено да се Коста Радаковић, бивши аустријски официр који се у Карловцу налази, ухапси и преда војном суду зато што врбује по Аустрији и узбуњује босанску рају, те постоје страхови да ће се и остали српски народ побунити на прелазак у Босну. Пошто из Београда није добио никаквих вести, Радаковић се склонио у једну воденицу надомак Карловца, известивши телеграфски Блазнавца о збивањима. На то му је узвраћно „Аманет примљен, предат коме припада. Одговор добијаш својим путем.“ Блазнавчеву поруку Радаковић је разумео као „спремај се, средства су отправљена,“ или би у противном, како је мислио, одговор гласио „дођи кући одма“. Тако је Радаковић и после 31. маја наставио са акцијом, са циљем да пушке које је наручио код Николе Славнића допреми у место Боговоља недалеко од Слуња.

После одржавања кључног састанка у Карловцу 27. маја, Радаковић се упутио на слуњску границу да би обећане пушке од Симе Библије пренео у Боговоље. Отуда је кроз шуму продужио у Љесковац да би се састао у ноћи са Врновићем и договорио придруживање Раковчана целом подухвату. Истовремено је позвао Србе из Плашког, Тоболића и Тржића, њих око пет стотина, да у мањим четама у среду 7. јуна пред зору буду у Боговољској шуми код каранског моста, као и друго људство да се у мањим четама прикупља на исто место. У среду ујутро Радаковић је са попом Лазом Одановићем и још неколико Љесковчана отишао у речену шуму да сусретне људе. Ту га је трговац Урош Миличевић сачекао са вестима да пушке од Симе Библије нису стигле до Миличевића него до Шевића и других из чете Карађорђевића. Радаковић је раније већ слао Миличевића Шевићу да га пита да ли ће им се придружити и овај је одговорио да, „чим Србија буде дала паре за покрет,“ он и његови људи

ће оставити Карађорђевића, прићи Радаковићу и уговорити заједничка дејства. Очито је да су браћа Библија издале ствар и, под сада неразјашњеним обећањима, остали уз Карађорђевиће.⁴⁰

Ни пушке које је Радаковић за новац поручио код Николе Славнића нису стигле 6. јуна, у уторак, како је требало. Тек 7, у среду, Славнић је отишао у Војнић да нађе кочијаше да у четвртак, 8. јуна, испоруку обави ноћу. Како се цело људство било покренуло, тај Славнићев потез је свима пао у очи. Радаковићев план да се оружје испоручи пре него се људство окупи сасвим је компромитован. Потрага за кочијашем усред дана, те полазак конвоја предвече, пре дубоке ноћи, дали су повода и времена властима да реагују. Кроз сат времена стигли су их жандари и одузели им оружје.

Било је питање шта рећи људима који су дошли на зборно место у Боговољској шуми, а било их је око пет стотина. Радаковић их је одмах војно организовао, именовано десетаре, получетнике који су водили по педесет људи и четнике, команданте стотину људи. Послао је искусног официра Трифуна Раставца да дозна шта је са оружјем. И када му је официр 9. јуна јавио да је акција пропала, Радаковић је осмислио промену деловања.

Имао је у том тренутку на располагању око 300 Раковчана наоружаних домаћим оружјем и спремних у свако доба, како се граница пређе и у Босну упадне, на покрет. Окупио је и 500 босанске раје без пушака, са slabим домаћим наоружањем. Зато је Радаковић одлучио да пређе на турско земљиште и тамо развије „српски барјак,“ те да на тај начин покуша да покупи људе из свих окружја и када их буде око две хиљаде да отпочне борбу „са највећим одушевљењем“.

Дана 9. јунаура Радаковић је примио телеграм из Београда стар шест дана, односно од 3. јуна, следећег садржаја: „Иако ти је мајка на

⁴⁰ Науци је познато деловање браће Библија за и у корист Карађорђевића у устанку 1875, који је избио у Херцеговини па у Босни, В. Чубриловић, *Босански устанак*, 116, 128–130; М. Екмећић, *Устанак и Босни 1875–1878*, 144–148, 150–151; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, I, 105, 117–136.

смрти остави ју и дођи кући, жена ти је болесна. Јудита је здрава“.⁴¹ Знајући да су очекивана средства обустављена, да су по извештајима које добија Турци у Босни сва добра склонили са границе у унутрашњост, Радаковић је закључио да нема сврхе да прелази у Босну пошто људство не би било у могућности да се опскрби храном.

Радаковић је окупљенима рекао да слушају своје старешине које им је одредио, а он ће до попа Лазе у Љесковац па у Карловац да види шта је са оружјем. Поп Лаза Одановић му је саоптио да је ситуација врло опасна по Радаковиће, помогао му је да се преруши у свештеника и упутио га преко Петрова Села и Оточца у Сењ, па лађом у Ријеку. На лађи се срео са ујаком, генералом аустријске војске, који му је помогао да се сакрије у хотелу у Ријеци. Пошто су га власти свуда тражиле, Радаковић је возом пошао за Праг, па у Будим, а отуда је лађом приспео у Београд.

Дакле, телеграм од 3. јуна који је Радаковићу уручен 9. јуна, завређује анализу да бисмо разумели смисао акције и како се она трансформисала под теретом тешких спољних и унутрашњих околности. Основно питање јесте зашто је реализација започетог плана обустављена и какве су биле кнежеве активности од 31. маја до 9. јуна 1868. године?

Дана 2. јуна 1868. Орешковић је имао важан разговор са Андрашијем на који га је послао министар војни Блазнавац. Кнез Михаило је своје преговора са председником мађарске владе Андрашијем, започете у Иванци августа претходне године, планирао да настави. Тражио је за почетак „преиначење споразума у смислу разложноме“. И, пошто је Андраши пристао, затражио је од кнеза предлог измена, а сугерисао шта Мађарска заузврат тражи.

Најпре да видимо шта је тражено од Србије у Иванци августа 1867. године. Мађарска влада се у том предлогу обавезала да изврши притисак на Беч да се одрекне капитулација према Србији, а да Србија заузврат омогући поданицима Аустроугарске да имају непокретности у Кнежевини и да њене компаније преузму грађење железнице које би спојиле пруге Монархије са турском линијом, преко Србије. То је требало

⁴¹ Јудита јесте уговорена шифра за Радаковићу жену, како би он знао да је она заиста добро, али да прилике захтевају де се он врати у Београд.

да буде једна врста сатисфакције у привредно-политичкој сфери. Даље, Андраши обећава помоћ Србији на присаједињењу Босне и Херцеговине, али без назначеног рока и под условом да се Србија обавезе да током две године неће заратити против Турске, нити ће подстицати хришћане на устанке против турске власти.⁴² Између тог захтева Пеште и става који је Андраши изнео кнежевом емисару Јовану Ристићу у априлу 1868. године додирних тачака није било.⁴³ Сем тога, од самих почетака размене мисли између Србије и Угарске у августу 1866, видело се да су кнез и Гарашанин тражили зближење и уговор с Мађарском против Немаца, док су Мађари тражили савез са Србијом против Русије. Срби су у преговоре ушли се са јасним циљем, како је у првим сусретима на преговорима саопштено Андрашију, *да српски народ што је под Турцима уједине под својом влашћу* (прим. – СР), док су Мађари штитили Турску као свог потенцијалног савезника против Руса.⁴⁴ И док је Андраши захтевао да се прво порази Русија, па онда да се комада Турска у корист Србије, Србија је тражила њену потпору да одмах приступи присаједињењу Босне и Херцеговине Србији, уз очување интегритета Османског царства. Преговори тада нису застали само око рокова и фаза деловања, него и око поделе Босне. Напомињемо да је понуда Пеште подразумевала и поделу Босне, те уступање тзв. Турске Хрватске круни Светог Стефана, номинално Хрватској, како би се задовољиле њене тежње, а заузврат да

⁴² Уједињена омладина српска и њено доба, 80–81.

⁴³ Андраши се изјаснио за поштовање принципа немешања на Истоку, тврдећи да то и Беч прихвата. Обећао је да неће сметати српским националним амбицијама јужно од Дунава. Заузврат би Србија подржала мађарска настојања да уреди односе са Србима у Угарској, да им да верске слободе и право коришћења језика и писма. Андраши је уверавао да су Босна и Херцеговина изван свих амбиција Угарске, АСАНУ, 14556/421, Ј. Ристић – кнезу Михаилу, Пешта, 19. април 1868.

⁴⁴ В. Вучковић, *Политичка акција Србије*, 244–249. Преговори Србије и Мађара отпочели су пре мира између зараћених страна у Прагу 23. августа 1866, а инезивирани одмах после аустро-угарске нагодбе. пошто јеу фебруару 1867. Андраши саставио мађарску владу. На једном од првих озбиљнијих разговора српског изасланика Н. Крстића са Андрашијем, на питање да потпомогне Србију на Порти да јој уступи Босну и Херцеговину и Стару Србију на управу, под условом да Србија остане турски вазал и да јој плаћа годишњи данак за уступљене области, Андраши је промрсио да то треба да буде мирним путем, али није обећао подршку и помоћ, исто, 250

се Србија накнади деловима у Нишком пашалуку. У марту 1868. кнезу је достављена карта као основа за преговоре о подели Босне. То значи да кнез у Иванци није а priori одбио такву могућност.⁴⁵

У поменутом разговору са Орешковићем од 2. јуна Андраши прелази преко питања поделе Босне олако, уз констатацију да могу негодovati Хрвати. Исто тако, он пристаје да Србију потпомогне да одмах крене у остварење плана о прикључењу Босне и Херцеговине, али да се најпре утврде основе за мађарско-српски одбрамбени савез. Без сумње, тај би савез био уперен против Русије. Зато је кнез тражио да о свему „још који дан промисли“, обуставио је Радаковићеву мисију и позвао Гарашанина на консултације. Гарашанин је на консултацијама код кнеза био 5. и 6. јуна 1868. године.⁴⁶

Када је кнез решавао ова питања, Блазнавац није био у Београду, у који се вратио 6. јуна, пошто је кнез већ донео најважније одлуке у вези са акцијом у Босни и обавио консултације са Гарашанином.

Иако су се Мађари уплашили да би кнез могао да дâ знак за акцију, на шта је Калај од свог доласка у Београд за конзула указивао, они нису били спремни да попусте у најважнијем захтеву – да се Србија обавезе формалним уговором против Русије. Кнез није могао на то пристати чак ни по цену толико жељене Босне и Херцеговине.

Прихватање наставка преговора са Андрашијем и позивање Гарашанина на консултације било је изнуђено страхом кнеза да покрет који је он ставио у акцију не буде спречен уласком Аустрије у Босну и Херцеговину. А Русија је стала по страни. Својим одлукама од 3. до 6. јуна 1868. кнез је потврдио спремност да се врати на трасу безрезервног ослонца на Русију. По свему судећи, био је спреман и да врати Гарашанина на чело владе. А Гарашанинови ставови у погледу сарадње са Мађарима били су негативни и јасни, уз то добро познати кнезу Михаилу.⁴⁷

⁴⁵ В. Вучковић, *Политичка акција Србије*, 348, 367–368.

⁴⁶ ИАШК, Б. 2, 192, 1869, I, (18), Лични фонд Антонија Орешковића.

⁴⁷ У свом запису из децембра 1867. године Илија Гарашанин, између осталог каже: „Мађарска никада неће бити искрени сајузник Србије. Ма каква обећања

Узимајући у виду последње истраживачке резултате који говоре о томе да је кнез Михаило имао план да упадне у Босну 15. јуна 1868. и да након исцениране побуне са својом војском ради на смиривању устанка, можемо закључити да је остао доследан свом главном правцу, упркос још једном тактичком заокрету, након којег је напустио преговоре са Мађарима и повратио се на стазу спољне политике коју је креирао скупа са Илојом Гарашанином.⁴⁸

Међутим, овај последњи заокрет одвео га је у смрт. Само неколико дана од одлука донетих 3. односно 5. и 6. јуна 1868. кнез Михаило је крвавао страдао у Топчидеру. Завера против кнеза коју су ковали његови противници изнутра годинама уназад остварена је тако лако и готово преко ноћи.

Изнети закључци траже појашњења.

Као што је у време пораза Аустрије став Илије Гарашанина био од пресудног значаја за војно немешање Србије и одустајање од плана о побуни Срба граничара, тако је после смене Гарашанина новембра 1867, ојачао Блазнавчев утицај на кнеза да се, упркос негативном ставу Русије према било каквом покушају Србије у Босни, изврши реанимирање пропуштене прилике из 1866. године, како се тада веровало.⁴⁹ Околности су 1868. године биле сасвим другачије. Преживеши тежак војни и морални пораз и дошавши у позицију пристане на дуалистичко државно уређење са Мађарима 1867, Аустрија је држала кнеза Михаила и све његове потезе на оку. Видевши да Србија није задовољна добијањем градова и иселвањем турских гарнизона, у чему је и сама помогла на дипломатском плану, Монархија је стешњавала кнезу маневарски простор. За њу су кнежеве активности на западу биле веома ризичне и многе процене су ишле ка томе да кнез може направити корак ка Босни

она Србији чинила, и ма какве јој сјајне изгледе пред очи стављала, свему томе не треба никада веровати", В. Вучковић, *Политичка акција Србије*, 322 – 324.

⁴⁸ Д. Леовац, *Босна и Херцеговина у последњој години спољне политике кнеза Михаила*, рад у штампи.

⁴⁹ Необјављена истраживања А. Савића нам говоре да је Илија Гарашанин један такав план са граничарима одбио и 1858. године, изразивши неповерење у граничаре и бојазни да их Беч не окрене против интереса Србије, а у сопствену корист.

који се више неће моћи исправити. Отуда и мотив те силе да поспешује и подстрекује све интезивније незадовољство према кнезу у земљи, а посебно код Срба у Хабзбуршкој монархији. У време када је отпустио Гарашанина и ослонио се на Блазнавца кнез је постао озбиљан реметилачки фактор на Балкану за све гарантне силе.

Калајево ангажовање је било огромно, као и његовог секретара Тодоровића. Он је окупљао присталице Карађорђевића, ишао на њихове састанке који су одржавани на на тлу Монархије у Каменици, Земуну, Новом Саду. Калај је, међутим, осетио да се убојитија оштрица против кнеза налази у Омладини коју је против кнеза анимирала његова политичка опозиција из Србије, а не у Карађорђевићима. Има и тврдњи да је Калај пред убиство у потпуности предузео руковођење тајном полицијом у Србији. То је значило да је имао контролу над поштом, телеграфом, половином жандармерије.⁵⁰

Пред убиство кнеза Михаила, Бенјамин Калај је добио шифровани телеграм, али не у Београду, него је ишао у Земун по њега. Писало је кратко „да се оно дело што скорије изврши“. Калај је преко своје десне руке секретара Тодоровића организовао састанак кнежеве опозиције у кући Хаџи-Томе.⁵¹ Нема спора да су интереси и Беча и Пеште налагали да се Источно питање држи затвореним до даљњег, а да је кнез Михаило са својим плановима ишао насупрот тим тенденцијама.

⁵⁰ АС, V- 301, *Некаторие очерки обџ убийстве княза Михаила.*

⁵¹ Исто.